

Aleksandra Arkusz

REPATRIACJA AMERYKAŃSKICH JEŃCÓW WOJENNYCH I CYWILÓW

Z RADZIECKICH JEDNOSTEK REPATRIACYJNYCH
NA TERENIE POLSKI W LATACH 1944–1945

**REPATRIACJA
AMERYKAŃSKICH
JEŃCÓW WOJENNYCH
I CYWILÓW**

Aleksandra Arkusz

REPATRIACJA AMERYKAŃSKICH JEŃCÓW WOJENNYCH I CYWILÓW

**Z RADZIECKICH JEDNOSTEK REPATRIACYJNYCH
NA TERENIE POLSKI W LATACH 1944–1945**

Kraków 2023

Aleksandra Arkusz
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0002-2797-7562>
 aleksandra.arkusz@uj.edu.pl

© Copyright by Aleksandra Arkusz, 2023

Recenzent
dr hab. Andrzej Synowiec, prof. UJ

Opracowanie redakcyjne
Justyna Wójcik

Projekt okładki
Lesław Sławiński

ISBN 978-83-8138-890-0 (druk)
ISBN 978-83-8138-891-7 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381388917>

Na okładce wykorzystano fotografię ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych,
Fototeka, sygn. 2310, tytuł utworu: *Jeńcy z armii USA w Stalagu III B Fürstenberg a.d. Oder*

Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr. 2018/29/B/HS3/02287
finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki
Dofinansowanie publikacji: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

This monograph is a research project No. 2018/29/B/HS3/02287
financed by the Narodowe Centrum Nauki (National Science Centre, Poland)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wprowadzenie.....	9
Rozdział I. Amerykańska Misja Wojskowa w Moskwie (1943-1945)	19
I.1. Powstanie i struktura organizacyjna	19
I.2. Zasady współpracy z organami radzieckimi	22
Rozdział II. Pełnomocny Zarząd Rady Komisarzy Ludowych / Rady Ministrów ZSRR do spraw Repatriacji (1944-1952)	29
II.1. Powstanie i struktura organizacyjna	29
II.2. Sieć terytorialna jednostek repatriacyjnych	32
II.3. Współpraca z organami resortowymi i wojskowymi ZSRR	36
Rozdział III. Radzieckie organy odpowiedzialne za repatriację cudzoziemców	39
Rozdział IV. Pierwsze amerykańsko-radzieckie porozumienie w sprawie wzajemnej repatriacji – Jałta, 11 lutego 1945 roku	61
IV.1. Droga do wypracowania porozumienia	61
IV.2. Porozumienie.....	72
IV.3. Amerykanie w niemieckich nazistowskich obozach jenieckich	74
Rozdział V. Radzieckie komendantury repatriacyjne na terenie Polski – liczebność repatriantów	81
V.1. Komendantura nr 130 w Rembertowie	82
V.2. Komendantura nr 129 w Łodzi	86
V.3. Komendantura nr 125 w Katowicach	91
V.4. Komendantura nr 124 w Krakowie	96
V.5. Komendantury nr 88 i 106 w Częstochowie	100
V.6. Komendantura nr 110 w Lublinie	103
V.7. Inne komendantury	108
V.8. Punkty zborno-przesyłowe	110
Rozdział VI. Radzieckie komendantury repatriacyjne na terenie Polski – życie codzienne.....	113
Rozdział VII. Amerykańscy oficerowie łącznikowi w Polsce – grupa Wilmetha (27 lutego – 28 marca 1945 roku)	127
VII.1. Przygotowania do wyjazdu	127
VII.2. Pobyt w Polsce	135

VII.3. Złamanie zapisów porozumienia z Jalty w trakcie pobytu grupy Wilmetha w Polsce	147
VII.4. Przygotowania do wyjazdu do Polski szefa amerykańskiej Misji Wojskowej ...	152
VII.5. Pomoc Polskiego Czerwonego Krzyża w opiece nad jeńcami	155
VII.6. Korespondencja na linii Moskwa – Waszyngton	160
Rozdział VIII. Komendantury i obozy tranzytowe na terenie ZSRR	171
VIII.1. Komendantury	171
VIII.2. Obozy tranzytowe w Odessie	174
VIII.2.1. Warunki bytowe i sanitarno-medyczne	174
VIII.2.2. Transporty Amerykanów do Odessy	182
VIII.2.3. Ogólna liczba cudzoziemców przybyłych do odeskich obozów tranzytowych	193
VIII.2.4. Transporty Amerykanów z Odessy	195
VIII.2.5. Ogólna liczba cudzoziemców repatriowanych przez odeskie obozy tranzytowe	204
Rozdział IX. Drugie amerykańsko-radzieckie porozumienie w sprawie wzajemnej repatriacji – Halle, 22 maja 1945 roku	207
IX.1. Porozumienie	207
IX.2. Liczba wyzwolonych i repatriowanych Amerykanów	213
Rozdział X. Ogólna liczba repatriowanych	219
X.1. Cudzoziemcy	219
X.2. Obywatele radzieccy	226
X.3. Obywatele radzieccy repatriowani przez Amerykanów	228
Rozdział XI. Stosunek Sowietów do repatriowanych Amerykanów	237
XI.1. „Listy dziękczynne”	237
XI.2. Zeznania repatriantów	240
Zakończenie	247
Wykaz skrótów i akronimów	251
Bibliografia	255
Spis tabel	275
Spis wykazów	276
Spis map	276
Summary	277
Краткое содержание	279
Indeks osobowy	281

Prayer for Prisoners of War

Look, O Lord God, with the eyes of Thy
mercy, upon all prisoners of war, especially
those known and loved by us. Preserve them
in bodily health and in cheerful undaunted
spirit.

Convey Thou to them the support of our
love on the wings of Thine own and hasten
the day of release: through Him who hath made
us free eternally. Thy Son, our Savior, Jesus
Christ. Amen.

NARA, RG 389, E. 460A, B. 2223, Prisoner of War
Information Manual, February 1945, s. II.

Wprowadzenie

Druga wojna światowa diametralnie zmieniła dotychczasowy układ sił międzynarodowych. Doprowadziła także do daleko idących zmian w relacjach dwustronnych między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim. Wymuszony wojennymi okolicznościami sojusz obejmował współpracę na licznych polach – dyplomatycznym, militarnym, politycznym i gospodarczym. Jednym z obszarów amerykańsko-radzieckiej współpracy była również wzajemna repatriacja (łac. *repatriatio*, powrót do ojczyzny) wyzwolonych z niewoli jeńców wojennych i internowanych cywilów. Problem ten pojawił się już w 1944 roku wraz z ofensywą państw alianckich i wymusił na sojusznikach podjęcie konkretnych działań w tym zakresie. Priorytetową sprawą stało się wypracowanie mechanizmów ewidencji, zgrupowania, ochrony i zapewnienia wyzwolonym właściwych warunków bytowych i medyczno-sanitarnych (do czasu przekazania przedstawicielom ich państw), a także opracowanie określonych procedur repatriacji zarówno w zakresie przekazywania kontyngentów, jak i organizowania środków transportu oraz dróg ewakuacji. Negocjacje w tych sprawach prowadzono głównie w ramach konsultacji dwustronnych, na linii USA – ZSRR oraz Wielka Brytania – ZSRR. Ich owocem były porozumienia podpisane na konferencji w Jałcie w dniach 10-11 lutego 1945 roku.

Z trudem wynegocjowane amerykańsko-radzieckie porozumienie regulujące zasady wzajemnej repatriacji jeńców wojennych i cywilów wyzwolonych z niewoli przez siły operacyjne działające pod radzieckim bądź amerykańskim dowództwem z jeszcze większymi problemami było realizowane. Jednak olbrzymie problemy, jakie napotkali Amerykanie w kwestiach związanych z repatriacją swoich obywateli, nie odbiegały zasadniczo od innych dziedzin współpracy między sojusznikami i odzwierciedlały ówczesną politykę zagraniczną ZSRR i USA oraz rosnące napięcie w stosunkach międzynarodowych.

Mimo zaawansowanych badań nad relacjami między USA a ZSRR w latach II wojny światowej, konferencji Wielkiej Trójki oraz genezy i narodzin zimnej wojny zagadnienie współpracy amerykańsko-radzieckiej w zakresie wyzwolonych

jeńców i cywilów pozostaje na marginesie zainteresowań badawczych. Do tej pory w historiografii anglosaskiej powstała na ten temat tylko jedna praca – rozprawa doktorska Patricii Wadley *Even One Is Too Many: An Examination of the Soviet Refusal to Repatriate Liberated American World War II Prisoners of War*¹. Niestety pomija ona całkowicie funkcjonowanie radzieckiego aparatu repatriacyjnego, ponadto w pracy nie wykorzystano materiałów pochodzących z archiwów rosyjskich. Pozostałe, nieliczne publikacje poruszające to zagadnienie, m.in. prace Nikołaja Dmitriewicza Tołstoja², Russella D. Buhite’a³, Cathala J. Nolana⁴, Timothy’ego K. Nenningera⁵, zawierają niewiele informacji, a w wielu aspektach jedynie sygnalizują problemy. Nieco większym zainteresowaniem cieszyła się tematyka repatriacji obywateli radzieckich, podejmowana przez N. D. Tołstoja, a także Juliusa Epsteina⁶, Nicholasa W. Bethella⁷ oraz Marka R. Elliotta⁸. W historiografii rosyjskiej w zakresie omawianej problematyki również istnieje luka badawcza. Dotychczasowe publikacje, m.in. Jurija Nikołajewicza Arzamaskina⁹, Pawła Markowicza Poliana¹⁰, Aleksandra Fiodorowicza Biczewhosta¹¹ czy Wiktora Nikołajewicza Ziemskowa¹²,

¹ P. Wadley, *Even One Is Too Many: An Examination of the Soviet Refusal to Repatriate Liberated American World War II Prisoners of War*, dissertation, Texas Christian University, 1993.

² N. D. Tolstoy, *Victims of Yalta*, London 1977 (wyd. II, London 1979; wyd. amerykańskie: *The Secret Betrayal*, New York 1978; wyd. rosyjskie: Н. Д. Толстой, *Жертвы Ялты*, Париж 1988, wyd. II, Москва 1996).

³ R. D. Buhite, *Soviet-American Relations and the Repatriation of Prisoners of War, 1945*, „Historian” 1973, vol. 35, s. 384-397.

⁴ C. J. Nolan, *Americans in the Gulag: Detention of US Citizens by Russia and the Onset of the Cold War, 1944-1949*, „Journal of Contemporary History” 1990, vol. 25, no. 4, s. 523-545.

⁵ T. K. Nenninger, *United States Prisoners of War and the Red Army, 1944-45: Myths and Realities*, „The Journal of Military History” 2002, vol. 66, no. 3, s. 761-781.

⁶ J. Epstein, *Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present*, Old Greenwich, Conn. 1973.

⁷ N. W. Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947*, London 1974.

⁸ M. R. Elliott, *The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944-47*, „Political Science Quarterly” 1973, vol. 88, no. 2, s. 253-277; idem, *Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation*, Urbana, Ill. 1982.

⁹ Ю. Н. Арзамаскин, *Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944-1953 гг.*, диссертация, Москва 2000; idem, *Заложники второй мировой войны. Репатриация советских граждан в 1944-1953 гг.*, Москва 2001; idem, *Тайны советской репатриации*, Москва 2015.

¹⁰ П. М. Полян, *Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация*, Москва 1996.

¹¹ А. Ф. Бичевост, *Репатриация советских и иностранных граждан. Внутриполитические и международные аспекты (1944-1953 гг.)*, диссертация, Саратов 1996; idem, *История репатриации советских граждан. Трудности возвращения (1944-1953 гг.)*, Саратов 2008.

¹² Zob. m.in. В. Н. Земсков, *К вопросу о репатриации советских граждан 1945-1951 гг.*, „История СССР” 1990, nr. 4, s. 26-41; idem, *Репатриация советских граждан 1945-1946 гг.*

koncentrują się głównie na historii Pełnomocnego Zarządu (PZ) Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do spraw Repatriacji oraz repatriacji obywateli ZSRR¹³. Informacje na temat repatriacji Amerykanów stanowią w nich jedynie poboczny wątek i nawet w minimalnym stopniu nie wyczerpują istoty zagadnienia. Na gruncie nauki polskiej wprowadzenie do opisywanej problematyki stanowią dwa artykuły autorki oraz rozdział w monografii poświęconej amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie, która odpowiadała za sprawy związane z repatriacją obywateli USA¹⁴.

Aby właściwie zrozumieć problematykę wzajemnej repatriacji na linii Stany Zjednoczone – Związek Radziecki, konieczne stało się przeprowadzenie analizy licznych dokumentów poświęconych współpracy amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie z różnymi resortowymi i wojskowymi organami ZSRR, a także dwustronnych porozumień regulujących zasady realizacji procesu repatriacyjnego. W celu przeprowadzenia analizy codzienności funkcjonowania radzieckich jednostek repatriacyjnych, warunków, w jakich przebywali wyzwoleni, oraz rzeczywistego przebiegu ich repatriacji, nieodzowne było też zbadanie historii Pełnomocnego Zarządu – organu, który ze strony radzieckiej odpowiadał bezpośrednio za wszelkie kwestie związane z repatriacją obywateli ZSRR i cudzoziemców.

W obrębie zainteresowań badawczych znalazły się również takie kwestie, jak: droga do wypracowania porozumień regulujących wzajemną repatriację wyzwolonych kontyngentów, przyjęte zasady organizacji procesu repatriacyjnego, obowiązki dwóch stron względem wyzwolonych jeńców i cywilów, sieć terytorialna komendantur i obozów, w których przetrzymywano wyzwolonych, warunki bytowe i medyczno-sanitarne panujące w wyżej wymienionych jednostkach, drogi ewakuacji, środki transportu, liczba repatriowanych, działalność zespołów oficerów łącznikowych powoływanych celem niesienia bezpośredniej pomocy repatriantom, wywiązywanie się dwóch stron z przyjętych zobowiązań oraz stosunek Sowietów do repatriowanych Amerykanów.

Опираясь на документы, „Россия XXI” 1993, nr. 5, s. 74-81; idem, Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944-1952 гг., Москва 2016.

¹³ Publikacje J. N. Arzamaskina, P. M. Poliana, A. F. Biczehwosta niewiele różnią się od siebie, zarówno w aspekcie wykorzystanych źródeł, podjętych wątków badawczych, jak i wniosków z przeprowadzonej analizy.

¹⁴ A. Arkusz, *Działalność Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów do Spraw Repatriacji w latach 1944-1953*, „Studia Historyczne” 2012, t. 55, nr 2, s. 235-259; eadem, *Współpraca USA-ZSRR w zakresie repatriacji amerykańskich jeńców wojennych w latach 1944-1947*, „Kwartalnik Historyczny” 2014, t. 121, nr 2, s. 253-286; eadem, *Współpraca Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Radzieckim w latach 1943-1945 w świetle materiałów amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie*, Kraków 2021, s. 173-194.

Podstawę źródłową niniejszej pracy stanowią wybrane materiały amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie (1943-1945) oraz dokumenty Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do spraw Repatriacji (1944-1953). Materiały Misji Wojskowej, przechowywane w National Archives and Records Administration w College Park w stanie Maryland w Stanach Zjednoczonych, można podzielić na dwa podstawowe zbiory. Pierwszy zbiór (Record Group 334) składa się z trzydziestu dwóch skrzynek zawierających dokumenty poświęcone różnorodnym aspektom działalności Misji, takie jak notatki ze spotkań z radzieckimi przedstawicielami, oficjalna korespondencja Misji z różnymi resortami ZSRR i radzieckim Sztabem Generalnym, telegramy i depesze otrzymywane z Waszyngtonu oraz memoranda i raporty Misji kierowane do amerykańskiego Kolegium Połączonych Szefów Sztabów¹⁵. W skład pierwszego zbioru dokumentów wchodzi również depesze i komunikaty otrzymywane i wysyłane przez Misję w całym okresie jej funkcjonowania¹⁶. Drugi zbiór dokumentów (Record Group 165) stanowią dwa raporty Misji – „Raport podsumowujący dowódcy generalnego” oraz „Szczegóły działalności Misji”¹⁷. Poza dokumentami Misji Wojskowej analizie podlegały również wybrane archiwalia The Prisoners of War Information Bureau of the Office of the Provost Marshal General. Uzupełnieniem źródeł amerykańskich są wspomnienia dowódcy generalnego amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie generała Johna Russella Deane’a pt. *The Strange Alliance: The Story of our Efforts at Wartime Co-Operation with Russia*¹⁸ oraz ambasadora USA w Związku Radzieckim Wiliama Averella Harrimana, pod którego bezpośrednim kierownictwem działała Misja, pt. *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946*¹⁹. Pewnych informacji dostarczyły również artykuły zamieszczone w wydawanym przez Amerykański Czerwony Krzyż w latach wojny miesięczniku „Prisoners of War Bulletin”.

Materiały Pełnomocnego Zarządu przechowywane są w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej (Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracy; Государственный архив Российской Федерации, GARF) w Moskwie. Ten obszerny

¹⁵ National Archives and Records Administration at College Park, Maryland, Stany Zjednoczone (dalej: NARA), Record Group (dalej: RG) 334, Records of Interservice Agencies, Entry (dalej: E.) 309, United States Military Mission to Moscow, Subject File, November 1943 – October 1945, Boxes (dalej B.) 1-32.

¹⁶ NARA, RG 334, E. 310, B. 33-49; B. 50-62.

¹⁷ NARA, RG 165, E. 421, B. 254, Section 1-A, Part 1: „Summary report of the Commanding General” (dalej: „Summary report”), s. 1-114; Part 2: „Details of Mission operation”, s. 1-468.

¹⁸ J. R. Deane, *The Strange Alliance: The Story of our Efforts at Wartime Co-Operation with Russia*, New York 1947.

¹⁹ W. A. Harriman, E. Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946*, New York 1975.

zespół archiwalny (P-9526) składa się ogółem z 3752 teczek dokumentów²⁰. Co ciekawe, niedostępne dla badaczy są szczegółowe raporty z działalności poszczególnych jednostek repatriacyjnych, poza kilkoma głównymi obozami²¹, oraz część korespondencji między USA a ZSRR (zszyte kartki, zamazane na czarno dokumenty lub ich fragmenty na skanach). W pracy wykorzystano przede wszystkim materiały dotyczące ogólnych zasad działalności Pełnomocnego Zarządu, obowiązujących wytycznych w sprawie repatriacji cudzoziemców, specyfiki repatriacji obywateli USA oraz komendantur PZ zlokalizowanych na terenie Polski²². Część dokumentacji, związana głównie z ewidencją repatriowanych cudzoziemców, znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Rossijskij gosudarstwiennyj woennyj archiw; Российский государственный военный архив, RGWA) w Moskwie.

Bardzo cenny materiał badawczy stanowią notatki z rozmów Konstantina Dmitriewicza Gołubiewa, zastępcy naczelnika Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do spraw Repatriacji, z generałem J. R. Deane'em, dowódcą generalnym Misji Wojskowej USA w Moskwie²³. Zapisy rozmów przeprowadzonych przez dwie strony nie tylko umożliwiają weryfikację zawartych w nich danych, ale także stanowią wzajemne uzupełnienie oraz uwidaczniają spojrzenie na poszczególne kwestie z radzieckiego i amerykańskiego punktu widzenia. Notatki Deane'a są bardziej lakoniczne, uwypuklają najważniejsze – według niego – zagadnienia poruszane podczas rozmów. Zapisy Gołubiewa są obszerniejsze, pisane według jednego wzoru (zawsze na ich końcu przedstawione są „zarzuty” pod adresem Amerykanów o niewłaściwe traktowanie przez stronę amerykańską wyzwolonych jeńców radzieckich). Z uwagi na fakt, iż były one wysyłane do kierownika 1. Europejskiego Wydziału Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych (Narodnyj komissariat inostrannyh del; Народный комиссариат иностранных дел, NKID) ZSRR i kierownika Amerykańskiego Wydziału tegoż resortu, nie dziwi ich forma, przypominająca raczej kompleksowy raport.

²⁰ Государственный архив Российской Федерации (dalej: GARF), Фонд (dalej: Ф.) P-9626, Управление Уполномоченного Совета Народных Комиссаров по делам репатриации, Опись (dalej: Оп.) 1-6.

²¹ GARF, Ф. P-9626, Оп. 2, Дела постоянного хранения по лагерям за 1945-1946 гг.

²² Dokumenty dotyczące repatriacji cudzoziemców, w tym Amerykanów, są bardzo wybiórcze. Część dostępna jest jedynie w Czytelnii Specjalnych Zasobów. Niektóre teczki dokumentów – mimo że występują w spisie archiwalnym i powinny być dostępne do zamówienia – nie zostały ostatecznie udostępnione autorce z uwagi na „ich klauzulę – tajne”. Nie udało się również zamówić kilku interesujących autorkę dokumentów poświęconych repatriacji (ogólne zagadnienia) z Teczki Specjalnej J. W. Stalina i Teczki Specjalnej W. M. Mołotowa.

²³ Prawdopodobnie odbyło się kilkanaście spotkań między przedstawicielami Pełnomocnego Zarządu i Misji Wojskowej (przede wszystkim spotkania Gołubiewa i Deane'a).

Olbrzymich problemów przysporzyła analiza korespondencji między USA a ZSRR w sprawie repatriacji wyzwolonych jeńców i cywilów. Sowietów w zdecydowanej większości nie odpowiadali bowiem na listy Amerykanów. Odpowiedzi są raczej pojedyncze i dość lakoniczne w treści. Co ciekawe, nawet w dokumentach Pełnomocnego Zarządu pojawiają się one dość rzadko, co świadczy o tym, że korespondencja Misji adresowana do radzieckich przedstawicieli była dość mocno marginalizowana.

Jak już wspomniano, szczegółowa dokumentacja radziecka dotycząca poszczególnych jednostek repatriacyjnych (poza kilkoma większymi obozami przeznaczonymi m.in. do repatriacji Niemców i ich sojuszników) jest niedostępna dla badaczy (w teczках pojawiają się informacje o raportach z całości okresu ich funkcjonowania, jednak nie znajdują się one w żadnym z przebadanych zespołów archiwalnych). Niemożliwe zatem było przeprowadzenie kompleksowej analizy ich działalności. Niemniej, bazując na ogólnych (choć wybiórczych) raportach radzieckich przedstawicieli do spraw repatriacji, korespondencji między różnymi organami ZSRR, a także meldunkach amerykańskich oficerów łącznikowych oraz wspomnieniach byłych jeńców, udało się odtworzyć – choć w ograniczonym zakresie – panujące w nich warunki bytowe, sanitarne i medyczne.

Nie mniejsze problemy związane są z ustaleniem stanu liczbowego Amerykanów wyzwolonych z niemieckiej niewoli, których w trakcie repatriacji przetrzymywano w jednostkach Pełnomocnego Zarządu na terenie Polski. Poświęcone tej kwestii radzieckie dokumenty – przeznaczone tylko na użytek wewnętrzny – podają bardzo często sprzeczne ze sobą dane (część raportów nie uwzględnia wszystkich istniejących wówczas komendantur). Wynikało to z jednej strony z masowości przepływu nowych kontyngentów wyzwolonych jeńców i cywilów, z drugiej zaś było wynikiem złej identyfikacji cudzoziemców, zwłaszcza grup angielskich i amerykańskich (w niektórych dokumentach Amerykanie i Anglicy występują jako jedna grupa). Sprawy nie ułatwiał kategoryczny zakaz publikacji materiałów odnoszących się zarówno do liczby, jak i nazwisk wyzwolonych cudzoziemców. Dwudziestego szóstego stycznia 1945 roku Gołubiew w liście do szefa Radzieckiej Agencji Informacyjnej TASS Nikołaja Grigorjewicza Palgunowa (kopia do zastępcy szefa NKID ZSRR) pisał: „Nie publikować nic na temat sojusznicznych jeńców i cywilów wyzwolonych z niewoli przez Armię Czerwoną bez uzgodnienia z Pełnomocnym Zarządem”²⁴. Kilka dni później, 7 marca 1945 roku, sprawę tę poruszył również naczelnik Pełnomocnego Zarządu generał Filipp Iwanowicz Golikow:

²⁴ GARF, Ф. Р-9526, Оп. 6, Д. 210, К. Д. Голубев Н. Г. Пальгуну, 26 января 1945 г.

W uzupełnieniu pisma z dnia 26 stycznia 1945 roku nie publikować informacji o liczbie wyzwolonych przez Armię Czerwoną jeńców i cywilów państw sojuszniczych, nie podawać miejsc ich wyzwolenia i nazwisk. Pojawienie się takich informacji w naszej prasie daje podstawę zagranicznym misjom wojskowym, aby pytać o dowództwo w rejonie działań naszej armii. Wszelkie potrzebne materiały można otrzymać w odeskim obozie tranzytowym, gdzie są i będą przybywać Anglicy, Amerykanie, Francuzi, Kandydycy itd. Aby odwiedzić ten obóz, należy mieć przepustkę Pełnomocnego Zarządu²⁵.

Analizie podlegały także dokumenty zgromadzone w polskich archiwach: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Archiwach Państwowych w Łodzi, Warszawie, Lublinie i Opolu, Archiwum Narodowym w Krakowie oraz Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu. Kwerendy dotyczyły głównie działalności Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK), szpitali ludowego Wojska Polskiego, niemieckich nazistowskich obozów jenieckich, w których przetrzymywano Amerykanów, zmarłych w trakcie procesu repatriacyjnego oraz jednostek Pełnomocnego Zarządu zlokalizowanych na terenie Polski. Co ciekawe, ani w archiwach centralnych, ani regionalnych nie odnaleziono żadnych dokumentów na temat repatriacji amerykańskich jeńców i cywilów czy radzieckich jednostek repatriacyjnych. Choć były to jednostki radzieckie, to funkcjonowały na terenie państwa polskiego, a więc ich działalność – mimo uwzględnienia ówczesnej sytuacji politycznej – musiała być w jakimś stopniu koordynowana z władzami polskimi zarówno na szczeblu politycznym, jak i wojskowym/centralnym oraz regionalnym (także archiwalia radzieckie pomijają całkowicie kwestię polskich organów władzy; jedyne informacje na ten temat to lakoniczne stwierdzenia, że tamtejsi przedstawiciele Pełnomocnego Zarządu działali przy polskim Rządzie Tymczasowym). Również na szczeblu państwowym musiały być podejmowane decyzje w sprawie repatriacji cudzoziemców, w tym Amerykanów, oraz ustalenia między PCK a komunistycznym aparatem bezpieczeństwa – także w tym aspekcie archiwa polskie cechuje deficyt dokumentów²⁶. Kwestie te nie występują również

²⁵ Ibidem, D. 210, Ф. И. Голиков Н. Г. Пальгунову, 7 марта 1945 г.

²⁶ Zastosowano kryterium tematyczne i cezury w granicach 1944-1946, zob. m.in. Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: AMSZ), Zespół 4, Umowy międzynarodowe; Zespół 14, Biuro Prasowe (1944-1951); Zespół 15, Gabinet Ministra (1945-1951); Zespół 18, Biuro Prac Kongresowych (1945-1948); Zespół 22, Biuro do Spraw Repatriacji (1945-1947); Zespół 27, Ambasada RP w Moskwie (1944-1947); Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Polska Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie, Wydział Zagraniczny, sygn. 2/1400/0/7/295/VII/76; Polska Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie, Repatriacja – pisma w sprawie

w niezwykle bogatej i różnorodnej dokumentacji Generalnego Pełnomocnika Rządu RP do spraw Repatriacji oraz Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego²⁷. Jeśli tę „lukę archiwalną” połączyć z prawie całkowitym brakiem dokumentacji związanej z amerykańską Misją Wojskową w Moskwie w archiwach rosyjskich oraz bardzo wybiórczą dokumentacją Pełnomocnego Zarządu w sprawie jednostek repatriacyjnych, należy przypuszczać, że dokumenty te – na poziomie władz radzieckich i rosyjskich – miały i nadal mają nadaną klauzulę „tajne”. Inne dokumenty, m.in. Polskiego Czerwonego Krzyża (Zarządu Głównego i miejscowych placówek) cechuje fragmentaryczność oraz jedynie sygnalizowanie pewnych problemów; w archiwaliach Wojska Polskiego (głównie sieć szpitalna) w dostępnych spisach chorych i rannych nie odnaleziono Amerykanów²⁸.

Praca składa się ze wstępu, jedenastu rozdziałów, zakończenia oraz bibliografii. W rozdziale pierwszym opisano okoliczności powstania, strukturę organizacyjną oraz główne cele amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie. Dużo uwagi poświęcono również obowiązującym wówczas zasadom współpracy z radzieckimi

---

organizowania repatriacji, sygn. 2/1400/0/11/295/XI/461; Zbiór kopii dokumentów pochodzących z archiwów obcych, sygn. 2/1850/0/3.8/51, 2/1850/0/3.8/62, 2/1850/0/3.8/70; Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie, sygn. 2/610/10; Zbiór akt repatriacyjnych, sygn. 2/2267/0; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, sygn. IPN BU 1404/17; Biuro Informacji Zarządu Głównego PCK, sygn. IPN BU 2535/1947; Polski Czerwony Krzyż. Biuro Informacji i Poszukiwań, sygn. IPN Kr 1/2026; Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w Warszawie, sygn. IPN BU 2602/1584; Wykaz dokumentów UNRRA z informacjami o obozach i wyzwolonych, sygn. IPN GK 184/705; Korespondencja, zarządzenia i okólniki dotyczące traktowania jeńców, sygn. IPN BU 2535/902; Współpraca z Amerykanami – korespondencja i materiały dostarczone, sygn. IPN BU 2463/90.

²⁷ Zastosowano kryterium tematyczne i cezury w granicach 1944–1946, zob. m.in. AAN, Generalny Pełnomocnik Rządu RP do Spraw Repatriacji w Warszawie, sygn. 2/522/0/-/42, 2/522/0/-/49, 2/522/0/-/108, 2/522/0/-/110, 2/522/0/-/111, 2/522/0/-/299, 2/522/0/-/320, 2/522/0/-/321, 2/522/0/-/466, 2/522/0/-/490, 2/522/0/-/498, 2/522/0/-/542; Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 2/1744/0/4.23/577, 2.1744/0/4.23/587, 2.1744/0/4.23/588, 2/1744/0/6.16/913, 2/1744/0/6.16/914, 2/1744/0/6.18/1037, 2/1744/0/6.18/1038, 2/1744/0/6.18/1039, 2/1744/0/6.18/1040, 2/1744/0/6.18/1041, 2/1744/0/6.18/1042, 2/1744/0/6.18/1043; PUR. Zarząd Centralny w Łodzi, sygn. 2/200/IX/19, 2/200/IX/29, 2/200/IX/34, 2/200/IX/39, 2/200/IX/64; Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), PUR. Oddział Wojewódzki w Warszawie, sygn. 72/556/0; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), PUR. Wojewódzki Oddział w Łodzi, sygn. 39/647/0/-/29, 39/647/0/-/46, 39/647/0/-/52, 39/647/0/-/103, 39/647/0/-/128; PUR. Oddział Miejski w Łodzi, sygn. 39/646/0/-/77, 39/646/0/1/6, 39/646/0/1/7, 39/646/0/1/14 Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), PUR. Oddział Wojewódzki w Krakowie, sygn. 29/723/0/1.1/1, 29/723/0/1.1/4, 29/723/0/1.1/7, 29/723/0/1.1/9, 29/723/0/1.1/30; PUR. Oddział Powiatowy w Krakowie, sygn. 29/1115/0/1.3/6, 29/1115/0/1.4/8, 29/1115/0/1.5/12; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), PUR. Oddział Wojewódzki w Lublinie, sygn. 35/707/0/1/18, 35/707/0/1/19, 35/707/0/2/275, 35/707/0/3/280, 35/707/0/3/281, 35/707/0/3/315, 35/707/0/3/316.

²⁸ Zob. m.in. Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (dalej: CAW), Archiwalia Wojska Polskiego z lat 1943–1945, zespoły: 545, 547, 548, 554, 588, 589, 590, 591, 597.

przedstawicielami organów wojskowych i resortowych. Rozdział drugi opisuje działalność Pełnomocnego Zarządu Rady Komisarzy Ludowych/Rady Ministrów ZSRR do spraw Repatriacji. Uzupełnieniem tego rozdziału jest rozdział trzeci, który poświęcono radzieckim organom odpowiedzialnym za repatriację cudzoziemców. Poruszono w nim również takie kwestie, jak: podstawy prawne repatriacji, struktura organów repatriacyjnych, grupy działające poza granicami ZSRR, sieć terytorialna Pełnomocnego Zarządu (komendantury, obozy tranzytowe) oraz warunki bytowe w jednostkach PZ. Rozdział czwarty analizuje długą i skomplikowaną drogę do podpisania amerykańsko-radzieckiego porozumienia w sprawie wzajemnej repatriacji, co nastąpiło w trakcie obrad konferencyjnych w Jałcie 11 lutego 1945 roku. W części tej opisano poszczególne artykuły porozumienia oraz wskazano najważniejsze obowiązki, jakie powinny realizować dwie strony w przeprowadzaniu procesu repatriacyjnego. W rozdziale tym zawarto również informacje o niemieckich nazistowskich obozach jenieckich, w których przetrzymywano Amerykanów. Kolejne dwa rozdziały pracy, piąty i szósty, poświęcone są radzieckim komendanturom repatriacyjnym zlokalizowanym na terenie Polski ze szczególnym uwzględnieniem jednostek, w których przetrzymywano Amerykanów – Rembertów, Łódź, Lublin, Kraków, Wrzecień, Częstochowa. Przy analizie ich działalności skupiono się na dwóch podstawowych aspektach – liczebności kontyngentów oraz panujących w nich warunkach bytowych i sanitarno-medycznych. Rozdział siódmy pracy, najbardziej obszerny, stanowi kompleksową analizę pobytu w Polsce zespołu amerykańskich oficerów łącznikowych (*contact team*) pod dowództwem pułkownika Jamesa D. Wilmetha w dniach od 27 lutego do 28 marca 1945 roku. W części tej opisano przygotowania do wyjazdu, współpracę Amerykanów z Sowietami w trakcie pobytu grupy Wilmetha w Polsce, niewywiązywanie się strony radzieckiej z przyjętych zobowiązań (nagminne łamanie porozumienia z Jałty), planowaną wizytę w Polsce szefa amerykańskiej Misji Wojskowej generała Deane'a, pomoc Polskiego Czerwonego Krzyża w opiece nad byłymi jeńcami, a także ówczesne, napięte relacje na linii Moskwa – Waszyngton. W rozdziale ósmym z kolei opisano komendantury i obozy tranzytowe na terenie ZSRR, w których przetrzymywano Amerykanów. Dużo uwagi poświęcono obozom tranzytowym w Odessie, do których wysyłano obywateli USA z jednostek zlokalizowanych w Polsce i przez które odbywała się właściwa repatriacja tej grupy. Opisano panujące tam warunki bytowe, sanitarno-medyczne, działalność amerykańskich zespołów oficerów kontaktowych oraz transporty do i z Odessy (na tle ogólnej liczebności odeskich kontyngentów). Rozdział dziewiąty poświęcono drugiemu amerykańsko-radzieckiemu porozumieniu o wzajemnej repatriacji

(podpisanemu w Halle 22 maja 1945 roku) oraz ogólnej liczbie wyzwolonych i repatriowanych Amerykanów. W rozdziale dziesiątym przedstawiono ogólną liczbą repatriowanych przez Pełnomocny Zarząd z podziałem na cudzoziemców oraz obywateli ZSRR. Osobną część tego rozdziału poświęcono obywatelom ZSRR repatriowanym przez stronę amerykańską. Ostatni rozdział pracy jest próbą opisu stosunku Sowietów wobec repatriowanych Amerykanów. Podstawę źródłową stanowiły listy pisane przez repatriantów w trakcie pobytu w radzieckich jednostkach repatriacyjnych oraz zeznania Amerykanów, które złożyli po powrocie do ojczyzny.

Amerykańska Misja Wojskowa w Moskwie (1943-1945)

I.1. Powstanie i struktura organizacyjna

Rok 1941 zmienił oblicze i charakter trwającego od dwóch lat międzynarodowego konfliktu zbrojnego. Przystąpienie do wojny Związku Radzieckiego (po ataku hitlerowskich Niemiec 22 czerwca) oraz Stanów Zjednoczonych (po japońskim ataku na Pearl Harbor 7 grudnia i wypowiedzeniu wojny przez III Rzeszę) nie tylko poszerzyło o nowych uczestników dwa bloki wrogich wobec siebie państw, ale także zmieniło diametralnie dotychczasowe relacje między USA a ZSRR. Udział w tej samej koalicji antyhitlerowskiej wymusił nawiązanie ścisłej współpracy militarnej oraz politycznej między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim, niemniej jednak aż do jesieni 1943 roku żadna ze stron nie powołała odpowiednich ku temu organów. Do tego czasu stronę amerykańską w ZSRR reprezentowali ambasadorzy Laurence A. Steinhardt (od 11 listopada 1939 roku do 12 listopada 1941 roku), admirał William H. Standley (od 14 kwietnia 1942 roku), attaché wojskowy generał Joseph A. Michela, attaché morski kontradmirał Jack H. Duncan oraz kierujący Amerykańską Misją Zaopatrzeniową (agencja odpowiadająca za realizację programu Lend-Lease w ZSRR) generał Philip R. Faymonville. Każda z tych osób stała na czele odrębnego organu, realizującego swoje własne cele oraz funkcjonującego zgodnie z różnymi, często przeciwstawnymi dyrektywami. Ponadto żadna z osób reprezentujących Stany Zjednoczone w ZSRR nie była bezpośrednim przedstawicielem Kolegium Połączonych Szefów Sztabów (Joint Chiefs of Staff, JCS) USA²⁹.

Sytuacja zmieniła się we wrześniu 1943 roku, kiedy urząd ambasadora USA w Związku Radzieckim objął jeden z bliskich i zaufanych doradców prezydenta

---

²⁹ A. Arkusz, *Współpraca USA-ZSRR w zakresie repatriacji...*, s. 257-258; eadem, *Współpraca Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Radzieckim...*, s. 17.

Franklina Delano Roosevelta – William Averell Harriman. Jednym z jego pierwszych posunięć było zaproponowanie szefowi sztabu wojsk lądowych USA generałowi George'owi Catlettowi Marshallowi gruntownego przeorganizowania amerykańskiej reprezentacji w ZSRR. Jego idea opierała się na prostym założeniu – dotychczasowe biura attaché wojskowego, attaché morskiego oraz Misji Zaopatrzeniowej miały zostać połączone w jeden organ działający pod jego bezpośrednim kierownictwem. Tak powstały skoordynowany zespół reprezentowałby jednolite cele działania, w tym priorytetowe nawiązanie ścisłej i skutecznej współpracy z władzami ZSRR. Pomysł Harrimana uzyskał akceptację w Waszyngtonie i 1 października 1943 roku, na mocy „Listu instrukcyjnego” generała Marshalla, wydano ogólne dyrektywy dla nowo powołanej amerykańskiej Misji Wojskowej w Moskwie. Na jej szefa³⁰ wyznaczono generała dywizji J. R. Deane'a, pełniącego wówczas funkcję amerykańskiego sekretarza Połączonego Komitetu Szefów Sztabów (Combined Chiefs of Staff Committee, CCS). Działalność Misji miała podlegać kierownictwu i zatwierdzeniu ambasadora, a Deane miał pozostawać w stałym, bezpośrednim kontakcie z Departamentem Wojny (w celu uzyskiwania informacji niezbędnych do prowadzenia negocjacji z władzami wojskowymi ZSRR oraz administrowania podległą instytucją). W praktyce generał Deane bardzo często kontaktował się z Kolegium Połączonych Szefów Sztabów, zgodnie z którego instrukcjami musiał działać oraz do którego był zobowiązany składać bezpośrednie raporty z działalności Misji. Współpraca z JCS polegała nie tylko na wypełnianiu przesłanych dyrektyw, Misja funkcjonowała bowiem jako grupa doradcza Połączonego Komitetu Szefów Sztabów we wszystkich sprawach, które wymagały koordynacji działań z władzami ZSRR³¹.

Formalnie Misja łączyła w sobie interesy wszystkich (początkowo poza lotnictwem) amerykańskich sił militarnych. Organizacyjnie była wzorowana na strukturze Połączonego Komitetu Szefów Sztabów. Na jej czele stał szef, któremu podlegały wszystkie jednostki – Centralny Zarząd oraz trzy wydziały: Wydział Armii dowodzony przez generała brygady Hoyta S. Vandenberg, Wydział Zaopatrzenia kierowany przez generała Sidneya P. Spaldinga oraz Wydział Marynarki z kontradmirałem Clarence'em E. Olsenem na czele. Pierwszego listopada 1943 roku (formalna data powołania instytucji na mocy „Rozkazu generalnego nr 1” wydanego

³⁰ Od 13 maja 1944 roku stanowisko to nosiło nazwę dowódcy generalnego.

³¹ A. Arkusz, *Współpraca USA-ZSRR w zakresie repatriacji...*, s. 257-258; szerzej zob. eadem, *Współpraca Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Radzieckim...*, s. 17-24; B. Grzełowski, *Niedobrani sojusznicy. Ambasadorzy Roosevelta w ZSRR*, Warszawa 2013, s. 295.

tego dnia przez Deane'a w Moskwie), personel Misji składał się z trzydziestu jeden osób, w tym dwudziestu jeden oficerów³².

Z uwagi na to, że realizacja postanowień podjętych na konferencjach w Moskwie, Kairze i Teheranie wymagała coraz więcej pracy, z czym związane było m.in. rozszerzenie operacji militarnych, już na początku 1944 roku przeprowadzono pierwszą reorganizację Misji. Powołano nowy wydział – Wydział Powietrzny dowodzony przez generała majora Roberta L. Walsha, który objął również stanowisko dowódcy generalnego Amerykańskich Strategicznych Sił Powietrznych w ZSRR. W tym samym czasie dokonano również innych zmian strukturalnych – na szefa Wydziału Armii powołano generała Williama E. Crista, który został jednocześnie szefem sztabu Misji. Systematycznie wzrastała także liczba pracowników opisywanej instytucji. Piętnastego sierpnia 1945 roku liczyła ona 135 osób (w porównaniu ze stanem początkowym personel zwiększył się o 104 pracowników). Kolejne zmiany w strukturze organizacyjnej przeprowadzono w drugiej połowie 1944 roku. Kierownictwo nad Wydziałem Armii, przekształconym w Wydział Lądowy i Obsługi, objął pułkownik James C. Crockett, a dowództwo nad Wydziałem Powietrznym oraz stanowisko dowódcy generalnego Amerykańskich Strategicznych Sił Powietrznych w ZSRR powierzono generałowi Edmundowi W. Hillowi. W okresie tym, prawdopodobnie z uwagi na ograniczenie działalności amerykańskich baz lotniczych w ZSRR, zredukowano personel Misji do 125 członków³³.

Ostatnia poważna reorganizacja nastąpiła w czerwcu 1945 roku, kiedy pracę w Moskwie zakończyła wyselekcjonowana przez JCS grupa oficerów. Grupa ta przybyła do ZSRR 5 grudnia 1944 roku. Jej głównym celem było wypracowanie, wspólnie z radzieckim Sztabem Generalnym, planu działań militarnych na Dalekim Wschodzie. W skład grupy wchodził: generał E. W. Hill, generał Frank N. Roberts, podpułkownik William L. Ritchie, pułkownik Frank A. Bogart i komandor Houston L. Maples. Po zakończeniu prac w połowie czerwca 1945 roku generał F. N. Roberts i pułkownik F. A. Bogart powrócili do Stanów Zjednoczonych, natomiast komandor H. L. Maples, awansowany na stopień kontradmirała, zastąpił Olsena na stanowisku szefa Wydziału Marynarki, pułkownik W. L. Ritchie zaś, awansowany na stopień generała brygady, objął stanowisko szefa Wydziału

³² NARA, RG 165, E. 421, B. 254, Sec. 1-A, Part 1: „Summary report”, s. 8-9; Part 2: „Details of Mission operation”, Sec. A, s. 4-8, 52; RG 334, E. 309, B. 18, S. Military Mission, General Order no. 1, 1 November 1943.

³³ NARA, RG 165, E. 421, B. 254, Sec. 1-A, Part 1: „Summary report”, s. 8-9; Part 2: „Details of Mission operation”, Sec. A, s. 5, 9; A. Arkusz, *Współpraca USA-ZSRR w zakresie repatriacji...*, s. 257-258; szerzej zob. e a d e m, *Współpraca Stanów Zjednoczonych ze Związkiem Radzieckim...*, s. 17-24.

Summary

The Repatriation of American Prisoners of War and Civilians from Soviet Repatriation Units on Polish Territory in Years 1944-1945

World War II drastically changed the previous international balance of power. It also resulted in far-reaching changes in the bilateral relations between the United States of America and the Soviet Union. Their alliance, forced by wartime circumstances, involved collaboration in the diplomatic, military, political and economic scope. One of the areas of the American-Soviet collaboration was also the mutual repatriation of prisoners of war and civilian internees liberated from German captivity. The problem emerged already in 1944 along with the Allied offensive and forced the Allies to take specific measures. It became a priority to develop mechanisms for concentrating the prisoners and internees, keeping their records, protecting them, providing them with appropriate living, medical and sanitary conditions (until they were transferred to the representatives of their states) as well as preparing specific repatriation procedures both in terms of transferring contingents and organizing means of transport and evacuation routes. Months of negotiations led to the agreement signed at the conference in Yalta on 11 February 1945.

The hard-won American-Soviet agreement regulating the principles of mutual repatriation of the POWs and civilians liberated from captivity by USSR- and US-commanded operational forces encountered even more problems in the implementation stage. The Soviets notoriously violated its rules, ignored Americans' requests, failed to provide the liberated people with appropriate living, medical and sanitary conditions in their repatriation units, would not provide basic information on the numbers of the liberated and repatriated contingents, refused permission to allow American contact teams in the places where the liberated POWs were concentrated, would not give consent to supply the liberated with necessities (food, clothes and medicines in the first place) or to use American means of transport in the process of evacuation of POW groups.

In order to fully comprehend the US-Soviet collaboration regarding the repatriation, it turned out that it was necessary to describe the activity of the US Military Mission to Moscow and the Plenipotentiary Board of the Council of People's Commissars for Repatriation, that is, the organs which coordinated the process of repatriation of the liberated contingents. A lot of attention was therefore devoted to the units of the Plenipotentiary Board's territorial network (*komendanturas*, transit camps), the medical and sanitary conditions there, especially regarding the units situated in Poland, the so-called American assembly points (Rembertów, Łódź, Lublin, Kraków, Wrzecień, Częstochowa), as well as to the American contact team commanded by Lt. Colonel James D. Wilmeth and staying in Poland between 27 February and 28 March 1945. Apart from repatriation units in Poland, the *komendanturas* in Lviv and Volkovysk were analyzed, as well as transit camps in Odessa, through which the proper repatriation of Americans took place. The book includes descriptions of living, medical and sanitary conditions in those units, the activity of American contact teams, and transports to and from Odessa. The subsequent parts of the work are devoted to the second American-Soviet agreement on mutual repatriation (signed in Halle on 22 May 1945), the total number of the liberated and repatriated individuals, and the Soviet treatment of the repatriated Americans.

The enormous problems Americans faced in connection with the repatriation of their citizens were basically not different from those in other fields of cooperation between the Allies, and reflected USSR and US politics at the time as well as the growing tension in international relations. The disrespectful and demanding attitude of the Kremlin and the excessively conciliatory policy of Washington affected directly the plight of the liberated POWs and civilians.

Keywords: repatriation, prisoners of war, USA, Soviet Union, Poland, World War II

Druga wojna światowa diametralnie zmieniła dotychczasowy międzynarodowy układ sił. Doprowadziła także do daleko idących zmian w relacjach dwustronnych na linii Stany Zjednoczone Ameryki – Związek Radziecki. Wymuszony wojennymi okolicznościami sojusz cechował się współpracą na licznych polach – dyplomatycznym, militarnym, politycznym i gospodarczym. Jednym z obszarów amerykańsko-radzieckiej współpracy była również wzajemna repatriacja wyzwolonych z niewoli jeńców wojennych i internowanych cywilów. Problem ten pojawił się już w 1944 roku wraz z ofensywą państw alianckich i wymusił na sojusznikach podjęcie konkretnych działań. Priorytetową sprawą stało się wypracowanie mechanizmów ewidencji, zgrupowania, ochrony, zapewnienia wyzwolonym właściwych warunków bytowych i medyczno-sanitarnych (do czasu przekazania przedstawicielom ich państw), a także opracowanie określonych procedur repatriacji, zarówno w zakresie przekazywania kontyngentów, jak i organizowania środków transportu oraz dróg ewakuacji. Wielomiesięczne negocjacje w tych sprawach doprowadziły do podpisania porozumienia na konferencji w Jałcie 11 lutego 1945 roku.

Z trudem wynegocjowane amerykańsko-radzieckie porozumienie z jeszcze większymi problemami było realizowane (Sowieci m.in. notorycznie łamali jego zapisy, ignorowali prośby Amerykanów, nie zapewniali wyzwolonym właściwych warunków bytowych i medyczno-sanitarnych w swoich jednostkach repatriacyjnych, nie przekazywali podstawowych informacji związanych z liczebnością wyzwolanych i repatriowanych kontyngentów). Jednak olbrzymie problemy, które napotkali Amerykanie w kwestiach związanych z repatriacją swoich obywateli, nie były wyjątkiem w porównaniu z innymi dziedzinami współpracy między sojusznikami i odzwierciedlały ówczesną politykę zagraniczną ZSRR i USA oraz rosnące napięcie w stosunkach międzynarodowych.

ISBN 978-83-8138-890-0

<https://akademicka.pl>

